

УДК 821.134.3:929 Сарамаго Ж.
355.48(497.1)"1991/1999"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2026.1.cip.385-402>

Оригинални научни рад/Original scientific paper

Примљен/Received: 12. 7. 2025.

Прихваћен/Accepted: 14. 4. 2026.

Милош БИПРАНИЋ

Институт за филозофију и друштвену теорију

Универзитет у Београду

milos.cipranic@ifdt.bg.ac.rs

ORCID: 0009-0003-7677-6526

Сарамаго о Југославијама: ратови и коментари

АПСТРАКТ: Португалски књижевник Жозе Сарамаго (1922–2010) писао је и говорио о ратовима деведесетих на простору СФР Југославије, од својих дневничких бележака до јавних испуста. Овај чланак прати Сарамагове записе о рату у Босни и Херцеговини у дневницима *Свеске са Лансароџеа*, његова размишљања о будућности Португалије спрам судбине Југославије, појављивање његових дела на јужнословенским језицима и осврће се на његов интервју за лист *Полиџика*. Такође, посебна пажња је посвећена ставовима према НАТО бомбардовању СР Југославије и Слободану Милошевићу, које је овај изразито лево оријентисани и ангажовани интелектуалац износио као актуелни лауреат Нобелове награде за књижевност.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Жозе Сарамаго, рат, Југославија, НАТО бомбардовање, Слободан Милошевић

У чланку објављеном у листу *Полиџика* поводом смрти Жозеа Сарамага написано је, између осталог, да је „осудио Северноатлантску алијансу због агресије на нашу земљу”¹. Тај фин и веома садржајан текст пример је преношења те осуде у овдашњим медијима и јавном простору уопште. Не само што то није Сарамагова реакција у својој целости спрам

1 Марина Вулићевић, „Преминуо нобеловац Жозе Сарамаго”, *Полиџика*, 19. 6. 2010, 13.

НАТО бомбардовања СР Југославије током пролећа 1999. године, то није ни његов једини одговор на ратове с краја двадесетог века на простору који је заузимала југословенска држава. У намери да се што обухватније сагледа позиција тог књижевника и ангажованог интелектуалца у односу на наведене догађаје, потребно је вратити се на оно што је писао и говорио о њима, а што до сада није било доступно на српском језику.

Рат у Босни и Херцеговини (1992–1995), као део процеса нестајања СФР Југославије, и потом НАТО бомбардовање СРЈ нису били на периферији Сарамагове пажње. Овај изразито лево оријентисани аутор – члан Португалске комунистичке партије (*Partido Comunista Português*) (PCP) још од 1969. године па све до краја свог живота – коментарисао је на разне начине и у различитим приликама збивања деведесетих непосредно везана за обе Југославије током те деценије и након ње. Синтеза Сарамагових погледа на те ратне сукобе може да се посматра уједно као поглавље његове биографије и као прилог томе како су европски интелектуалци чија реч има несумњиву тежину у глобалним размерама разумевали те догађаје на југоистоку Европе.

Сарамагови доживљаји и реакције на оно што бисмо могли да назовемо југословенском катастрофом изричито су испољени у подручјима његове нефикционалне прозе и грађанског активизма. Могуће је посматрати књижевна дела као ангажоване субјекте, као делатнике који настоје да утичу на своје читаоце, али њихови аутори могу да се политички и друштвено ангажују и на другачији начин. Сâм Сарамаго није веровао у оптимистичну и мегаломанску претпоставку да су књижевност и уметност кроз историју биле у стању да набоље мењају човечанство, па тако ни његова дела. Одиста остаје питање граница моћи утицаја интелектуалаца на процесе и догађаје у друштву у коме својим ауторитетом делају, односно на остваривање или испуњење нечега за шта се јавно залажу.² Да је Сарамагу – уз писање књижевних дела као његов позив и примарну делатност – грађански ангажман постао битан аспект његовог живота, говоре, између осталог, његови критички иступи у јавности о односу Израела према Палестинцима, Инвазији на Ирак, а претходно и о НАТО бомбардовању СРЈ.

2 Gazela Pudar Draško, „Koliko je angažman intelektualaca važan?“, u *Angažman: uvod u studije angažovanosti*, prir. Adrijana Zaharijević i Jelena Vasiljević (Novi Sad: Akademiska knjiga, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2017), 177–190.

Дневнички записи о ратџу у Босни и Херцеговини

Један од извора за сагледавање Сарамагових виђења ратних сукоба између југословенских народа су његове дневничке белешке. Отуда су од посебног значаја, не само за познавање његовог живота и реконструкцију његове биографије уопште, него и за тај конкретни предмет, његове *Свеске са Лансароџеа*. Сарамаго се преселио из Лисабона на острво Канарског архипелага из наслова тих дневника, тачније, у место Тијас, након што је оштро замерио тадашњој влади Социјалдемократске партије (*Partido Social Democrata*) (*PSD*) – конзервативне по свом усмерењу, упркос називу који носи – на челу са Анибалом Каваком Силвом – посебно државном подсекретару за културу Антонију Соузи Лари – што је 1992. године спречила номинацију његовог романа *Јеванђеље њо Исусу Христџу* за Европску књижевну награду. Оправдање за тај акт цензуре било је да тај роман декларисаног атеисте вређа хришћанство, односно религијска осећања португалског народа. Сарамаго је објавио дневнике вођене када се настанио на том шпанском острву па све до краја 1997, укупно њих пет, од којих сваки обухвата једну годину. *Свеске* отпочињу у пролеће 1993, дакле, у време када се увелико воде ратни сукоби о којима је реч. С обзиром на њих, ти дневнички записи се превасходно односе на Босну и Херцеговину, а не на Хрватску. Жижа је посебно усмерена на Сарајево, те тако у белешци од 18. августа те године читамо:

За *ABC Cultural* написао сам, о Сарајеву, ове редове, за које су ме замолили: „Пол Валери је једном рекао: ‘Ми, цивилизације, сада знамо да смо смртне.’ Није важно, у ствари, истраживати које би то било Валеријево сада: можда Први светски рат, можда Други. Оно у шта нико нема сумњу јесте то да цивилизација која смо били није била само смртна, већ је мртва. И не само да је мртва, како је одлучила у својим последњим данима да покаже до које мере је била бескорисна. Та је бескорисност проглашена у Сарајеву (и у колико још Сарајева?) пред кукавичлуком политичке Европе, пред, такође, егоизмом народâ Европе, пред ћутањем (осим изузетака) оних који размишљање чине професијом и зарађивањем хлеба. Политичка Европа научила је народе Европе префињености егоизма. На европским је интелектуалцима, враћањем на улице, да

протестују и делују, да напишу последњи часни ред у епитафу ове цивилизације. Овог големог Сарајева које јесмо.”³

Овај одељак је важан и због тога што показује један битан фактор за Сарамагово разумевање догађаја након разбијања СФРЈ, а то је Европска унија – чија критика је учествовао мотив његових рефлексивних, о чему ће овде бити још говора – као и због тога што у њему писац јасно исказује шта би требало да буде дужност интелектуалца. Сарамаго пише и о јавним скуповима на којима је учествовао, а на којима се говорило о ратним сукобима на југословенском простору. Први од њих је Конгрес Међународног ПЕН клуба, одржан у Сантјаго де Компостели 1993. године. Током трајања тог скупа – тачније, 10. септембра – у свом дневнику примећује да су српски, хрватски и бошњачки књижевници (*bósnios*) ушли у тешку међусобну заваду. Потом додаје: „Истина је, међутим, да су Срби били провокатори када су покушали да прећуте прокламацију двојице њих (који нису били присутни у Сантјагу) у којој се позива на смрт милиона противника.”⁴ Сарамаго је поентирао то што се збило у, за њега карактеристичном, антрополошки песимистичном духу.⁵

Сарамаго је потом учествовао на једној трибини о Сарајеву у Друштву лепих уметности (*Círculo de Bellas Artes*) у Мадриду. Изражава жаљење због малог броја посетилаца – разочарење у шпанску престоницу због слабог одзива – запажа да од писаца из јужнословенских земаља преовлађују аутори из Босне или Бошњаци и не дочекује са ентузијазмом могућност да се такав скуп одржи у Сарајеву. Дан након тог догађаја, 12. марта 1994, пише:

Млака вода је на крају прокључала. Кривица је била моја када сам најавио да ћу, немајући довољно информација о ситуацији у бившој Југославији да бих могао упућено да говорим о њој, прочитати неколико страница размишљања о проблему расизма и моралним и грађанским обавезама писаца (био је то сусрет писаца) у овом тренутку Европе и света. Сви су скочили на мене, попут чопора,

3 José Saramago, *Cadernos de Lanzarote: Diário – I* (Lisboa: Caminho, 1994), 103–104. (Све одељке из тих дневника, као и друге овде цитиране Сарамагове речи, превео је аутор овог чланка.)

4 Saramago, *Cadernos de Lanzarote: Diário – I*, 127.

5 Милош Ђипранић, „Век Жозеа Сарамага”, *Политика* (Култура, уметност, наука), 27. 8. 2022, 5.

не, господине, оно што сам морао да учиним је да се одредим, да кажем тамо и одмах, јесам ли за Србе или Бошњаке (*bósnios*). Јасно је да су ме ти лакомислени али утицајни представници (*abencerragens*) левичарства слабо познавали: постављати ми захтев у тим условима, овај или било који други, било је једнако томе да ме затекну, каквим су ме и затекли: тврдим као камен. Разменили смо оштре речи, а, када се разговор завршио, нисам се суздржао да им кажем шта мислим о таквим методама. Извинили су се уз велике изразе поштовања и дивљења, али штета је начињена. Процеси сумњичења се настављају, сваки изговор је искористив.⁶

Овакве прилично дуге одељке вреди наводити, не само због њиховог литерарног квалитета, већ због њихове садржајности. Сарамаго наставља да спомиње рат у БиХ, користећи га као упориште за опште медитације о људској природи и реферишући на конкретне догађаје везане за тај сукоб, иако их не именује. У једној белешци од 3. јула 1994. негативно сагледава историју човечанства и искуство 20. века, упркос свим човековим достигнућима, од уметничких до филозофских дела, позивајући се на судбине одређених земаља међу којима је управо БиХ. На основу дневничких белешки, један догађај га је посебно потресао. Да је упечатљиви опис онога што је видео:

Изашао сам на терасу да посматрам море, да удахнем ветар, да посматрам како дрвеће расте. Затим сам ушао, сео пред телевизор, упалио га, било је време да сазнам што се дешава у свету. Нашао сам се директно на једној улици у Сарајеву. Нисам видео ни чуо водитеља вести и одједном сам се сусрео с ужасом. Раскомадани људи, одсечени удови, човек унакажен, пресавијен на пола преко металне ограде на плочнику, пола торза му је откинута, неко без ногу вучен, остављајући два трага крви за собом, рањеник који је лежао на леђима, подизао руке и полако их померао. Тридесет и нешто мртвих. Нисам издржао. Плакао сам док су се те страшне слике смењивале, плакао сам због тих несрећника, плакао сам за собом, због ове немоћи, због узалудности речи, због апсурдног постојања човека. Једино ме теши што знам да ће се све ово престати једног дана. У том

6 José Saramago, *Cadernos de Lanzarote: Diário – II* (Lisboa: Caminho, Lisboa, 1995), 73–74.

последњем тренутку, последње живо људско биће моћи ће да каже, коначно: „Неће бити више смрти.” И мораће такође да каже: „Није вредело настанити овај део свемира.”⁷⁷

Сарамаго – унапред је назначено – не говори о коме се тачно догађају ради, али пошто је ова белешка од 28. августа 1995, то мора бити напад на пијацу Маркале. Неколико месеци после тог уноса, 22. новембра, кратко записује, у нади и неверици: „Мир у Босни. Мир у Босни?”⁷⁸ Јасно је да се те реченице односе на закључење Дејтонског споразума, дан раније. У *Свескама са Лансароџеа* се од наредне године, па до њиховог краја, више не спомињу ратна нити политичка дешавања у вези са простором некадашње Југославије.

Дневници – како је већ речено – нису једино место на коме Сарамаго износи своја запажања и реакције спрам ратова на југословенском простору. Пишчеви јавни иступи и публиковани разговори са њим такође су значајан извор за сагледавање ових догађаја из његове перспективе. У односу на овде, тачније, у *Свескама*, претходно назначено питање дужности интелектуалаца, у једном интервјуу, датом листу *La verdad (La Verdad)* из Мурсије и објављеном 15. марта 1994. године, критикује једну позицију за коју верује да је владала претходне две деценије, а према којој би писац требало да буде усмерен само на своја књижевна дела, те примећује да „те вежбе самозадовољства нестају од рата у бившој Југославији”.⁹ На основу изложеног, Сарамагови ставови према рату у БиХ пре свега су етичка и политичка критика Европе с обзиром на то да се тај оружани сукоб дешава у њој и да је сâм писац њен грађанин – у питању је период када се Европска економска заједница трансформисе у Европску унију – док му тадашња ситуација у Сарајеву служи као слика која илуструје или потврђује његово негативно мишљење о људском роду као таквом.

Овде би ваљало споменути једну хронолошку паралелу, која можда и није само временска. Сарамаго на ради на роману *Есеј о слейилу* између 1991. и 1995, дакле, управо у доба када се распада СФРЈ и воде

7 José Saramago, *Cadernos de Lanzarote: Diário – III* (Lisboa: Caminho, 1996), 146–147.

8 Saramago, *Cadernos de Lanzarote: Diário – III*, 204.

9 José Saramago *nas suas palavras*, ed. e sel. Fernando Gómez Aguilera (Lisboa: Caminho, 2010), 366.

ратови на њеном простору.¹⁰ То је период који захвата Заливски рат, распад Варшавског уговора и Совјетског Савеза, те кризу комунизма у Европи и нестанак комунистичких партија у многим европским државама (*PCP* је преживела тај историјски потрес). „И вероватно је управо тај бунт против апсолутизације неолиберализма, тржишта и ратова Империје оно што, на скептичан и песимистичан начин, Жозе Сарамаго почиње да нуди читаоцима у тој алегорији ирационалног варварства која је *Есеј о слейилу*.“¹¹ Данас је немогуће доказати да је Сарамаго имао на уму ратове у Хрватској и БиХ када је писао овај роман (то је једино било могуће доказати тако што би се питао сам писац), али да је пратио шта се тада дешавало у овом делу Европе и да је то утицало на њега као особу, то је – из до сада наведеног – несумњиво. У сваком случају, град у коме се дешава тај роман је неименован, те то дело тако задовољава универзални смисао, али његово писање, као и увек у књижевном стваралаштву, настаје у конкретним историјским околностима.

Иберија и Југославија

У рефлексијама о будућности двеју земаља у којима је живео Сарамаго се позивао и на случај Југославије. Свестан блискости иберијских народа, заговарао је њихово додатно приближавање, пре свега на културно-идентитетском плану. Сматрао је, такође, да би се Португалија ревитализовала када би ступила у унију са Шпанијом. У једном интервјуу с почетка 2006. године додаје: „Португалци могу остати, као заједница људи који говоре тим језиком, али португалска држава може нестати. Недавно је нестала земља звана Југославија.“¹² Сарамаго није искључио могућност настанка државе на федеративном принципу која би се звала Иберија. Португалија би тако – верује – вероватно избегла додатну маргинализацију, односно задобила већу моћ на међународном нивоу.

Било би противречно упозоравати на нестанак једне земље како би се оправдавала дезинтеграција друге. Није ли идеја о утапању Порту-

10 João Maques Lopes, *Biografia. José Saramago* (Lisboa: Guerra e Paz, 2021), 107.

11 Maques Lopes, *Biografia*, 106.

12 *José Saramago nas suas palavras*, ed. e sel. Aguilera, 418. Може се претпоставити да се овде мисли на СФРЈ, иако је скоро тачно три године пре овог интервјуа коначно нестала реч Југославија у називу једне државе, када је СРЈ преименована у Државну заједницу Србије и Црне Горе.

галије у неку нову државу у колизији са упозорењем о искуству Југославије? Одговор на то питање је негативан, ако Португалија, као федерална јединица, добије високи степен аутономије у оквиру те нове државне творевине. У питању је држава која би се могла звати Савезна Република Иберија или Иберијска Федерација и у којој би, међу осталим чланицама, Португалија имала довољно самоуправних механизма, од политике до економије. Интеграцији Португалије и Шпаније не би сметала религија, јер у обе државе преовлађује иста вероисповест, за разлику од јужнословенских земаља. Сарамаго је био свестан да је то један од проблема Југославије. У једној серији разговора преточеној у књигу, дотакао се судбине те државе и специфичности сукоба између народа који су живели у њој, након што ју је његов саговорник увео у њихов дијалог:

Случај бивше Југославије је посебан јер је то један веома стар конфликт који, осим тога, има везе с религијом, с историјским сукобима који никада нису решени, а привид јединства који је Тито постигао, на крају, није био ништа више од привида. Као у Совјетском Савезу, када се говорило да је национално питање решено, а није било.¹³

Свет књижевности је простор у коме један писац може, ако не најјасније и недвосмислено, онда барем најупечатљивије, да изнесе своја политичка и друга убеђења. Сарамагова позиција о месту Португалије и Шпаније спрам њихове интеграције у Европску економску заједницу алегоријски је исказана у *Каменом сјлаву*. Једна од одлика његових романа је отпочињање од неке ситуације која је замислива, али нереална, па тако у овом дуж Пиринеја почиње да пуца копно, Иберијско полуострво се одваја од остатка континента и потом се креће пространством Атлантика. Јасно је да је наслов тог дела метафора за, у фикцији настало, Иберијско острво. Да тај роман, на нивоу алегорије, има политичку конотацију указује чињеница да је објављен 1986, то јест исте године када обе иберијске државе улазе у ЕЕЗ. Дакле, ако се упореде подручје романа и подручје стварности, долази до кретања у међусобно супротним правцима. Сарамаго је био критичар Европске уније, због тога што ју је видео као експлоататорску империјалну творевину и инструмент англо-саксонске и немачке хегемоније над другим европским народима. Са те тачке гледишта, још јасније постаје његово ми-

13 Juan Arias, *José Saramago: el amor posible* (Barcelona: Planeta, 1998), 150.

шљење о потреби иберијског јединства или идеја Иберије. Када би се Балканско полуострво одломило од континенталне Европе и кренуло да плута, Југославија би се расцепала на два дела. Јадранско и Егејско море били би премали за ту пловидбу и балкански „сплав” би се убрзо заглавило између Апенинског полуострва и Мале Азије, остајући близу Средње Европе, односно Немачке. Не би, дакле, могао пуно да отплута.

Сарамаго код нас

Сарамагове књиге улазе у простор српског, односно хрватског језика, и тако почињу да циркулишу и говоре на њему у другој половини деведесетих година. Другим речима, превод ниједног његовог романа није објављен у СФРЈ, што може деловати изненађујуће, с обзиром на то да се ради о једној земљи којом је владала комунистичка партија и о једном писцу који је био комуниста и члан такве партије. Сарамаго је већ био широко превођен аутор, од Италије до Сједињених Америчких Држава.

На простору који је некада обухватала СФРЈ, први преводи његових романа објављени су 1997. у Љубљани и Београду. Те године се на словеначком језику појављује *Есеј о слейилу*, а на српском два романа из осамдесетих. Наиме, *Седам Сунаца* и *Седам Месечина*, у преводу Дејана Станковића (у оригиналу *Memorial do Convento*, односно *Сећање на самостјан*; промена наслова Сарамагових дела у преводима није редак чин) и *Година смртии Рикарда Реиша*, у преводу Јасмине Нешковић. У оба та романа фикција је прожета историјским личностима, стварним догађајима, местима и објектима, и – што је овде од посебног значаја – један од њихових средишњих мотива је идеја протагонизма: док први указује на улогу и подвиге „малог” и анонимног човека у историји, други је проткан питањем да ли је већа мудрост равнодушно посматрати свет и дешавања у њему или активно учествовати у њима. Укупно, то су једина три романа овог писца преведена на југословенском простору пре него што је добио Нобелову награду 1998. године, мада је у то време био у најужем кругу кандидата за њу.

Након тих превода, а пре него што ће добити Нобела, Сарамаго је дао интервју за лист *Полиџика*. У том разговору вођеном у Лисабону, између осталог, каже: „Наш језик је велики али наша земља је мала, економски слаба и од малог политичког утицаја. Све то има значаја. Ми ма-

ли народи сви имамо исти тај проблем. Говорим у првом лицу множине јер се на исто могу пожалити и Срби и други народи чија књижевност не добија заслужену пажњу.”¹⁴ На запажање да преводи његових дела на српски језик касне у односу на неке друге, примећује: „Може бити да је за кашњење крива и политичка и економска ситуација у Југославији. Ја не познајем конкретну ситуацију тамо, осим онога што читам у новинама, али према вестима које ми стижу из других источноевропских земаља које су недавно преживеле политичке и друштвене промене, могу закључити да ситуација није лака.” У овом разговору тема нису била дешавања на овом простору током деведесетих, референца на њих може се назрети једино у претходно цитираној и веома уопштеној изјави.

Нобел је – логично и очекивано – подстакао нове преводе. Поред залагања појединаца, ова награда је, дакле, била покретач превођења других Сарамагових дела. Тако су године када је дошло до НАТО бомбардовања у Београду објављени преводи краћих прозних дела под насловом *Ембарго и друје њриче* и романи *Јеванђеље њо Исусу Хрисћу* и *Слејило*, заслугом споменутих преводаца. Одлука да се књига изабраних прича наслови према у њој уврштеном делу „Ембарго” – које наличи ноћној мори и у којој влада несташица бензина – врло је сугестивна, будући да та реч означава чин чији је ефекат обележио живот грађана СРЈ током деведесетих, па и време када је објављен превод ових прича. Иронија је да су те 1999. изашли и преводи истих романа у Хрватској и БиХ – *Ојлед о сљејоћи* у Загребу (попут словеначког издања, овде је за разлику од српског, дат дослован превод наслова тог дела), а *Еванђеље њо Исусу Крисћу* у Сарајеву. Чињеница да су исте године објављена по два превода *Јеванђеља* и *Слејила* на истом језику који се различито назива, а да је већи број Сарамагових романа у том тренутку био непреведен, може се окарактерисати – на граници колоквијалног израза – као трагикомична.

НАТО бомбардовање и Слободан Милошевић

Сарамагу је додељена Нобелова награда за књижевност 8. октобра 1998, дакле, у време док траје криза праћена оружаним сукобима на Косову. Награда му је свечано уручена 10. децембра, а НАТО бомбардовање СРЈ

14 Дејан Станковић, „Камени сплав за срушени свет”, *Полиџика*, 11. 3. 1998, 23.

започиње 24. марта наредне године. Навођење ових догађаја, паралелних или раздвојених тек неколико месеци, нема за циљ реторичко стварање драматике излагања, већ указивање на динамику догађаја, с обзиром на то да ће убрзо након њих Сарамаго, сада из нове позиције, критички коментарисати НАТО акције на територији СРЈ и не само њих. Први лауреат Нобела за књижевност који долази из подручја португалског језика ускоро ће реаговати на једну војну кампању у којој учествује и Португалија, коју тада воде председник републике Жорже Сампајо и премијер Антонио Гутереш, обојица из Социјалистичке партије (*Partido Socialista*) (РС).

Недуго након почетка НАТО интервенције, противне међународном праву, о њој се изјаснио тада актуелни добитник Нобелове награде, која је извесно допринела додатном уважавању његових речи и позорности медија на њега. Сарамаго је посетио Понтеведру 6. априла, како би наредног дана учествовао на 16. Галицијској недељи филозофије, чија тема је те године била „Филозофија и самоодређење”. Том приликом исказао је своје мишљење о НАТО бомбардовању и Слободану Милошевићу, и лист *Ел њаис* (*El País*) га је пренео. Наиме, Сарамаго је тај чин агресије описао као „невероватну политичку непромишљеност”, подсетио да је НАТО савез чија је сврха одбрана његових чланица и рекао: „Али ако НАТО обустави бомбардовање, фашиста Милошевић ће остати некажњен, и стидим се што је некада био комуниста као ја.”¹⁵ *Ел њаис* није дао парцијалну слику Сарамагове позиције, тако што би цензурисао део који се односи на НАТО, а објавио део о Милошевићу, али јесте пре цитирања Сарамагових речи протумачио његову изјаву „не знам сада више него раније” као израз става који не претендује на неупитни ауторитет по питању рата који се у том тренутку води. Тада је Сарамаго НАТО акцију означио и као „сулуду”¹⁶. У обе дневне новине, и у *Ел њаису* и у листу *Диарио де Понтеведра* (*Diario de Pontevedra*), пренето је то да је тадашњег председника СРЈ назвао фашистом, поред тога што се негативно одредио према чину бомбардовања.¹⁷

15 Primitivo Carbajo, „Saramago abre en Pontevedra la Semana Gallega de Filosofía”, *El País*, 8. 4. 1999, https://elpais.com/diario/1999/04/08/cultura/923522405_850215.html.

16 Ramón Rozas, „El escepticismo de Saramago”, *Diario de Pontevedra*, 8. 4. 2019, 8.

17 Карактеристика је радикалне левице да, са своје антикапиталистичке и антиимперијалистичке позиције, главну кривицу за разбијање СФРЈ, па и за ратове у БиХ и на Косову, види у моћним страним чиниоцима, од Немачке до САД и НАТО-а, иако

Док Сарамаго изговара те речи, његови читаоци у Југославији и други њени грађани преживљавају тешке тренутке пред ракетама које се испалују са Јадрана и из ваздуха. Они су недељу дана након тога могли да прочитају следећу пишчеву изјаву коју је *Полиџика* пренела 14. априла: „У Балканској трагедији већ постоји један губитник – Европа. Није могуће да један савез, створен ради одбране, предузме необјављени рат, да бомбардује само ради бомбардовања и то наочиглед немоћних европских политичара и равнодушних Европљана, којима је одузета чак и способност за гнушање.” И у овом случају, као претходно поводом рата у БиХ, Сарамаго критикује понашање Европе. Овог пута указује на индиференцију, а не на егоизам, иако једно стање не мора да искључује друго. На основу претходно изложеног, одмах упада у очи чињеница да *Полиџика* не преноси Сарамагов став о Милошевићу. Тај се чин – ако иза њега постоји намера, а не незнање – може правдати ситуацијом у којој се земља налази када се та вест објављује, односно потребом за ратном пропагандом и подизањем морала грађана.

Поред јавних изјава, чин ангажмана манифестује се и кроз давање потписа. Сарамаго је један од потписника манифеста потеклог од политичке странке Комунистичко уједињење Шпаније (*Unificación Comunista de España*) (*UCE*), чији је слоган „Морамо да зауставимо рат” и којим се, дакле, тражи моментално успостављање мира на територији Југославије и осуђују акције Слободана Милошевића и НАТО-а. Сарамагов потпис није изненађење, ако се, с обзиром на иницијатора прогласа, има у виду пишчево комунистичко опредељење, а у погледу садржаја тог манифеста – приступ који критикује обе стране у сукобу. У разговору за лист *Лиманијџе* (*L'Humanité*), једно од питања Сарамагу је било везано за тај проглас и петицију која га је пратила. Одговор је следећи:

Европа је имала десет година да пронађе решење за један монструозан проблем. Од 1989. године ништа није решено. Било је дозвољено господину Милошевићу, који је злочинац (*un criminel*), да изврши своја злодела. Оно што ме шокира јесте то што је НАТО оружје Пентагона и што се границе Сједињених Америчких Држава шире у Европу, Африку и Азију. НАТО није ништа

је критиковала председника СРЈ. Jovo Bakić, *Jugoslavija. Razaranje i njegovi tumači* (Beograd: Službeni glasnik, 2011), 540–553.

друго до инструмент империјалистичких циљева Американаца, који су интервенисали *manu militari* у Сомалији, Ираку, после Кореје и Вијетнама. Ево их сада на Балкану. Због тога се морају зауставити бомбардовања и пронаћи одговарајућа решења. Наравно, за мртве је прекасно. Уједињене нације, које би САД желеле да виде распуштене, јер представљају препреку њиховој експанзионистичкој политици, морају бити ревалоризоване. Европа мора најзад да покаже да је достојна своје историје, своје прошлости, своје културе. Навикло се на идеју да Европа конституише простор цивилизације. Она стога мора да постане – да ли је то немогућ сан? – сфера у којој етика још увек има шта да каже. Етика нам је очајнички потребна. Да ли ће Милошевић сачувати свој положај у Србији, као што је Садам Хусеин задржан како би се супротставио продору иранског фундаментализма? Мировни споразуми увек стижу прекасно. Иза осмеха и руковања на званичним фотографијама крију се гомиле лешева. Мртви, сваки човек, свака жена, свако дете, судије су нашег кукавичлука, наше равнодушности, наше жеђи за моћи. Већ сада морамо захтевати озбиљна објашњења од коалиционих сила. Молим вас, прекините са лажима. Кажите истину. Направити мир није довољно. Зашто сте водили овај рат?¹⁸

Као што се види, овај интервју објављен је дан након потписивања Кумановског споразума. Лист за који је дат повезан је од свог покретања са Француском комунистичком партијом (*Parti communiste français*) (PFC), која је такође заузела став „Ни НАТО, ни Милошевић”¹⁹. Време вођења интервјуа са „црвеним нобеловцем” – како је Сарамаго политички алузивно назван у његовом наслову – учинило је незаобилазним питање о бомбардовању. Његов одговор, исцрпан и ширег захвата, пун разочараности оним што се догодило и огорчености на његове актере, потакнуо је то да се разговор настави у правцу питања Европе. Сара-

18 Jean-Pierre Léonardini, „Ce nobel rouge est un homme à fables José Saramago”, *l'Humanité*, 10. 6. 1999, <https://www.humanite.fr/culture-et-savoir/-/ce-nobel-rouge-est-un-homme-a-fables-jose-saramago>.

19 Ivica Mladenović, *Sva naša (ne)razumevanja: francuski intelektualci i ratovi za jugoslovensko nasleđe (1991–1999)* (Београд: Службени гласник, 2023), 218.

маго је, између осталог, у том наставку изнео додатне коментаре о овом рату, уз варирање неких његових претходно изречених ставова:

Улази се у рат против Милошевића, који сигурно није филантроп. Али како то да се од самог почетка није могло спречити да наноси штету? Одговорност Немачке у овом балканском питању је огромна. Тиме што је одмах признала Хрватску створила је услове за дуготрајне сукобе. Европа више не чека ништа осим наређења из Вашингтона. Наше земље су ушле у рат а да нису ни знале зашто, а јавно мњење је успавано, као да је анестезирано.²⁰

У годинама након завршетка Рата на Косову и НАТО бомбардовања отворила су се нова ратна жаришта на Блиском истоку и, уз друге догађаје, жижа писца толико осетљивог на питања политике и етике преусмерена је на те сукобе. За време Друге интифаде, тачније у марту 2002, као члан делегације Међународног парламента писаца, Сарамаго посећује Рамалу и упоређује оно што види са нацистичким логорима, изазивајући жустре реакције. Наредне године, такође у марту, неколико дана пред почетак Инвазије на Ирак, овај либертерски комуниста учествује и говори на великим антиратним демонстрацијама у Мадриду, поименце критикујући америчког председника Џорџа Буша Млађег, али и британског премијера Тонија Блера и шпанског Хосеа Марију Азнара, који су били на челу влада својих држава и за време бомбардовања Југославије.

Ако се вратимо на ту војну интервенцију, можемо да закључимо да у Сарамаговим изјавама, с једне стране, преовладавају осуда понашања НАТО-а, антиамериканизам и негативна слика Европе, док је, с друге, Слободан Милошевић квалификован као „фашиста” и „криминалац”. То је, дакле, један став којим се писац не опредељује ни за једну страну, тако што критикује обе. Сарамагова позиција спрам тог оружаног сукоба одговара формули у основи његове изјаве поводом Заливског рата: „Потребно је да Садам изгуби рат [у Ираку], али и да Буш не победи.”²¹ То је за мадридски дневни лист *Диарио 16 (Diario 16)* изјавио у вре-

20 Léonardini, „Ce nobel rouge est un homme à fables José Saramago”.

21 Filomena Oliveira, Miguel Real, *As 7 Vidas de José Saramago* (Lisboa: Companhia das Letras, 2022), 618.

ме када је рат у Хрватској већ започео, вероватно ни најмање не претпоставивши у том тренутку да ће такав став заузети и поводом рата који је у битноме одредио епилог сукоба на територији коју је обухватала СФРЈ.

Из до сада изложеног, у довољној мери се показује шта је Сарамаго мислио о НАТО бомбардовању и тадашњем председнику СРЈ. Предмет његове критике, дакле, није био само један актер или страна у том ратном сукобу. Другим речима, његов негативни портрет тог догађаја није усредсређен само на једно лице (правно или физичко). Ту чињеницу је потребно потцртати како би се – колико је могуће – пружила верна и интегрална слика Сарамаговог става о том сукобу и тако избегао редукутивни поглед на њега. У питању је исказано мишљење једног писца и грађански активног интелектуалца које несумњиво није било без одјека, па ни данас.

Резиме

Средишњи предмет овог чланка су писане и усмене реакције Жозеа Сарамага (1922–2010), португалског књижевника и ангажованог интелектуалца леве оријентације, на ратове вођене на простору СФР Југославије током деведесетих година 20. века. Поглавље „Дневнички записи о Рату у Босни и Херцеговини” своју грађу црпи из *Свезака са Лансарошја*. У тим објављеним дневницима Сарамаго од 1993. до 1995. године бележи, између осталог, своје песимистичке рефлексije подстакнуте тим ратом и његовим последицама, критикује европску политику и пише о једном вербалном инциденту на Конгресу Међународног ПЕН клуба, одржаног у Сантјаго де Компостели, у коме су учествовали писци који припадају трима зараћеним народима у том сукобу, као и о свом учешћу на једној трибини о Сарајеву, организованој у Друштву лепих уметности (*Círculo de Bellas Artes*) у Мадриду. У поглављу „Иберија и Југославија” се доводе у везу Сарамагово уверење о потреби ближег повезивања Португалије и Шпаније – што је један од мотива романа *Камени сџлав* – и искуство и судбина југословенске државе, о чему је такође говорио.

Поглавље „Сарамаго код нас” прати почетак превођења и објављивања његових дела, превасходно романа, на јужнословенске језике и усредсређује се на његов интервју за дневни лист *Полиџика* 1998. године,

у коме говори и о књижевностима малих народа и могућем разлогу релативног кашњења појаве његових дела на српском језику. Напокон, „НАТО бомбардовање и Слободан Милошевић” анализа је Сарамаговог негативног става према догађају из пролећа 1999. на који наслов тог поглавља реферише. Прецизније речено, као тада актуелни добитник Нобелове награде за књижевност, овај вишедеценијски члан Португалске комунистичке партије (*Partido Comunista Português*) (PCP) изнео је критике и на рачун Слободана Милошевића и на рачун Европске уније и, у духу антиамериканизма, НАТО-а, што је очито из његових изјава приликом учешћа на 16. Галицијској недељи филозофије у Понтеведри априла исте године, као и његовог потоњег интервјуа датог за *Лиманије*.

Списак референци – Reference List

Штампа – Newspapers

- *Diario de Pontevedra* (2019).
- *El País* (1999). <https://elpais.com/>.
- *l'Humanité* (1999). <https://www.humanite.fr/>.
- *Политика* (1998; 2010; 2022).

Литература – Secondary Works

- Arias, Juan. *José Saramago: el amor posible*. Barcelona: Planeta, 1998.
- Bakić, Jovo. *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Gómez Aguilera, Fernando (edição e seleção). *José Saramago nas suas palavras*. Lisboa: Caminho, 2010.
- Maques Lopes, João. *Biografia. José Saramago*. Lisboa: Guerra e Paz, 2021.
- Mladenović, Ivica. *Sva naša (ne)razumevanja: francuski intelektualci i ratovi za jugoslovensko nasleđe (1991–1999)*. Beograd: Službeni glasnik, 2023.
- Oliveira, Filomena, Miguel Real. *As 7 Vidas de José Saramago*. Lisboa: Companhia das Letras, 2022.
- Pudar Draško, Gazela. „Koliko je angažman intelektualaca važan?”. U *Angažman: uvod u studije angažovanosti*, priredile Adriana Zaharijević i Jelena Vasiljević, 177–190. Novi Sad: Akademska knjiga, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2017.
- Saramago, José. *Cadernos de Lanzarote: Diário – I*. Lisboa: Caminho, 1994.
- Saramago, José. *Cadernos de Lanzarote: Diário – II*. Lisboa: Caminho, 1995.
- Saramago, José. *Cadernos de Lanzarote: Diário – III*. Lisboa: Caminho, 1996.

SUMMARY

Miloš Ćipranić

SARAMAGO ON YUGOSLAVIAS: WARS AND COMMENTARIES

ABSTRACT: Portuguese writer José Saramago (1922–2010) addressed the wars of the 1990s in the territory of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in both his diary entries and public statements. This paper examines his writings about the war in Bosnia and Herzegovina, as presented in his diaries *Notebooks of Lanzarote*, his reflections on Portugal's future in light of the circumstances that befell Yugoslavia, translations of his books into South Slavic languages, as well as his interview published in the daily newspaper *Politika*. Particular attention is paid to the views this distinctly left-wing, publicly engaged intellectual expressed on the NATO bombing of the Federal Republic of Yugoslavia and on Slobodan Milošević, shortly after being awarded the Nobel Prize in Literature.

KEYWORDS: José Saramago, war, Yugoslavia, NATO bombing, Slobodan Milošević

This paper primarily focuses on the written and oral statements of José Saramago (1922–2010), a Portuguese writer and publicly engaged left-wing intellectual, on the wars fought in the territory of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia during the 1990s. The chapter “Diary Notes on the War in Bosnia and Herzegovina” draws extensively from his *Notebooks of Lanzarote*. In these diaries, written between 1993 and 1995, Saramago expressed, among other things, his notably pessimistic perspective shaped by the war and its consequences, criticized European politics, and recounted a verbal incident at the Congress of the International PEN Club in Santiago de Compostela involving writers coming from the three warring nations, as well as his experience at a conference on Sarajevo organized at the *Círculo de Bellas Artes* in Madrid. The chapter “Iberia and Yugoslavia” links Saramago's belief in the need for closer ties between Portugal and Spain—one of the motifs of his novel *The Stone Raft*—to the experience and fate of Yugoslavia, which he

also discussed. The chapter “Saramago Among Us” traces the first translations of his books and their publication in South Slavic languages, primarily novels, and focuses on his 1998 interview for the newspaper *Politika*, in which he also spoke about the literatures of small nations and a possible reason for the fact that his books were translated into Serbian language relatively late. Finally, “The NATO Bombing and Slobodan Milošević” offers an analysis of Saramago’s negative stance toward the event from the spring of 1999 referred to in the chapter’s title. More precisely, shortly after being awarded the Nobel Prize in Literature, this longstanding member of the Portuguese Communist Party (*Partido Comunista Português (PCP)*) was critical of both Slobodan Milošević and the European Union, and, in an explicitly anti-American register, of the NATO alliance, as is evident from the statements he made during his appearance at the 16th Galician Week of Philosophy in Pontevedra in April of that year, as well as from the interview he later gave for *L’Humanité*.